

**Ольга Вовченко,**

кандидат психологічних наук,

докторант Інституту спеціальної педагогіки та психології ім. М. Ярмаченка,

Національна академія педагогічних наук України,

бульвар М. Берлінського, 9, м. Київ, Україна

## ВЛИВ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ПРОЦЕСИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

*Актуальність дослідження обумовлена двома аспектами: по-перше, складністю підліткового віку, психологічними проблемами, з якими зустрічають самі підлітки, їх батьки, вихователі та педагоги; по-друге, малодослідженістю не лише особливостей самоідентифікації підлітків з порушеннями розумового розвитку, а саме взаємовпливом емоційного інтелекту на становлення самооцінки, «образу-Я» та самоідентифікації в цілому. Оскільки самоідентифікація та емоційний інтелект вимагають від особистості підлітка активної свідомої участі у своєму становленні та формуванні. Це два конструкта в структурі особистості, які базуються на рефлексії, саморегуляції, самосвідомості та в подальшому визначають вектор життя підлітка, його місце у соціальному житті. Метою статті є виявлення та експериментальна перевірка стану сформованості самоідентифікації у підлітків з порушеннями розумового розвитку та вплив на її формування емоційного інтелекту. В ході дослідження використовувалися теоретичні (дедуктивний, індуктивний) та емпіричні (методи психодіагностики) методи. Психологічна діагностика стану сформованості самоідентифікації у підлітків з порушеннями розумового розвитку здійснювалась за допомогою методики «Проективний апперцептивний тест (РАТ)», методики «Хто я?» (за М. Куном), бесід, спостережень. Результатом дослідження стала констатація факту, що у переважній більшості підлітків з порушеннями розумового розвитку – низький рівень самоідентифікації, лише у невеликого відсотка досліджуваних підлітків він характеризується середнім рівнем. Такі результати обумовлені такими особистісними властивостями підлітка, як замкнутість, тривожність, невпевненість у собі, недостатність самоконтролю, невміння контролювати напружені емоційні стани, низьким рівнем саморегуляції (зокрема емоційно-вольової саморегуляції), низьким рівнем сформованості емоційного інтелекту.*

**Ключові слова:** підлітковий вік, порушення розумового розвитку, самоідентифікація, самооцінка, «образ-Я», емоційний інтелект.

### Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми

Підлітковий вік являє собою один із найважливіших періодів становлення особистості на шляху до дорослості. Це низка психофізіологічних змін, період активної соціалізації, становлення особистісного «Я». Згідно психолого-педагогічних досліджень, здатність до саморозвитку, самоконтролю, саморегуляції, самоідентифікації активно формується саме у підлітковому віці. Самоідентифікація вимагає активної позиції особистості щодо планування способу життя, діяльності, бачення себе у цій діяльності. Під терміном «самоідентифікація» розуміється не тільки здатність підлітка до засвоєння досвіду або визначення себе, а й цілеспрямоване прагнення до самопізнання, саморозвитку, що в значній мірі залежить від рівня пізнавальної діяльності, стану інтелектуальної сфери, саморефлексії та самооцінки.

Здійснюючи теоретичний аналіз особливостей формування особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку, ми виходимо з того, що розвиток дітей цієї категорії здійснюється за загальними закономірностями психічного розвитку. Водночас існують специфічні закономірності розвитку психіки під впливом психічного дизонтогенезу, що обумовлені порушеннями розумового розвитку. Отже, розвиток відбувається уповільнено, атипово, інколи з різкими відхиленнями. Йдеться про уповільнений темп психічного розвитку, неспівпадіння фізичного та психічного розвитку, порушення розвитку вищих психічних функцій, що виражається в специфічному фо-

рмуванні пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, особистості в цілому. Структура особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку характеризується неглибокими, нестійкими, малоінтенсивними, односторонніми, недиференційованими, ситуативними інтересами; незрілістю, слабкою виразністю та короткочасністю спонукань до діяльності, обмеженістю мотивів, недостатньою сформованістю та швидкою вичерпністю соціальних потреб; неадекватністю самооцінки, несформованістю розуміння власних можливостей.

Варто ще раз наголосити, що саме у підлітковому віці здійснюється активне формування особистості, зокрема поява таких новоутворень, як почуття дорослості, потреба в самоствердженні, становлення самосвідомості та самоідентифікації.

У загальній та спеціальній психології одним із важливих компонентів в структурі самоідентифікації виступає самооцінка. А. Линда, Д. Рокман та інші автори, розглядаючи питання самоідентифікації, виділяють поняття самооцінки як необхідний компонент пізнавальної діяльності, від рівня сформованості якого залежить рівень сформованості самоідентифікації (Linda, 2018; Rokman, 2013). Феномен впливу самооцінки на рівень самоідентифікації висвітлювався у працях відомих вчених-психологів протягом останніх десятиріч. Зокрема увагу науковців привертала такі питання, як співвідношення самоідентифікації та самоконтролю; зв'язок самоідентифікації з рисами особистості та темпераментом. Вплив самоідентифікації на емоційну сферу у підлітків з пору-

шеннями розумового розвитку питання малодосліджене як і вплив емоційного інтелекту на становлення самоідентифікації. Загальні питання самоідентифікації, самоконтролю та самооцінки у спеціальній психології та корекційній педагогіці висвітлюються у низки праць І. Беха, В. Бондаря, М. Кузьмицької, Д. Маргунова, Т. Сак, В. Синьова, О. Хохліної та ін. (Кузьмицька, 2013; Маргунов, 2018; Чебикін, 2020). Отже, малодослідженість впливу емоційного інтелекту на самоідентифікацію особистості з порушеннями розумового розвитку та не розробленість практичного аспекту формування емоційного інтелекту, його вплив на становлення особистості з порушеннями розумового розвитку стане предметом дослідження.

У ході дослідження буде здійснено спробу розглянути формування самоідентифікації через емоційний інтелект, зокрема вміння особистістю з порушеннями розумового розвитку усвідомлювати свої емоційні стани: диференціювати їх, вербалізувати, по можливості, співставляти, аналізувати та регулювати, визначати себе в емоційно позитивних та емоційно негативних ситуаціях.

Зазначимо, що рівень емоційного інтелекту, сформованість самооцінки та рівень домагань у підлітків з порушеннями розумового розвитку також вирізняються своєрідністю формування. Самооцінка часто неадекватна; розуміння своїх можливостей не сформовані, часто такі підлітки не здатні критично оцінювати свої дії та вчинки. Для підлітків у цей період важливою є думка значущих дорослих. Позитивна думка такого дорослого та його оцінка вчинків, здібностей, рис особистості сприяють формуванню в підлітка високої самооцінки. Якщо дії підлітка викликають роздратування, незадоволення оточуючих, він чує тільки докори, то формується нерівномірно і неправомірно занижена самооцінка. М. Кузьмицька відзначає, що під кінець підліткового віку, на початку юнацького, самооцінка стає більш адекватною, виявляється вміння правильно оцінювати себе та результати своєї діяльності (Кузьмицька, 2013).

Г. Борщевська відзначає, що міжособистісні стосунки в колективі та самоідентифікація значною мірою визначаються успіхами в навчальній діяльності. Підлітки, що мають успіхи у навчанні, з адекватною або трохи заниженою самооцінкою, як правило, посідають значне місце в колективі, ідентифікують себе як «лідери», «ватажки» (Борщевська, 2017). Підлітки з порушеннями розумового розвитку з невисокою успішністю, які необґрунтовано переоцінюють свої можливості, проявляють завищену самооцінку, неадекватний рівень домагань в сфері міжособистісних стосунків, часто займають «негативне» становище в колективі однолітків, їх часто не сприймають, ігнорують у своєму колективі, від так самоідентифікація зазнає викривлення, підлітки починають сприймати себе як «несправедливо знехтувані», «неоцінені» тощо.

Самооцінка є не лише регулятором поведінки підлітка, але й важливим компонентом формування самоідентифікації. Підлітки з порушеннями розумового розвитку переважно не адекватно оцінюють свої успіхи в навчальній діяльності, з віком оцінка власних інтелектуальних можливостей стає більш реалістичною. З дорослішанням і розширенням соціального досвіду у багатьох підлітків зростає усвідомлення власної «специфічності».

У підлітків з порушеннями розумового розвитку можна виділити такі види порушень самооцінки: занижена самооцінка із заниженням практично всіх параметрів («у мене найгірший характер, жахлива зовнішність, погане мислення, пам'ять тощо»); підвищена самооцінка із завищенням своїх здібностей, умінь, знань, привабливості тощо, що не відповідає дійсності; дисоційована (мозаїчна) самооцінка, що виражається у невідповідності одних параметрів психічних властивостей «Я», часто їхнє заниження, та завищення інших; парадоксальна самооцінка, що характеризується суперечливими параметрами за близькими психічними та фізичними властивостями «образу-Я»; тотальне порушення самооцінки, що характеризується повним порушенням усвідомлення різних параметрів свого фізичного та психічного «Я»; конституціональна – самооцінка, набута в результаті захворювання.

Для багатьох осіб підліткового віку характерною є суб'єктивно критична та самокритична оцінка (78%), і лише 21% має ефект неадекватності (Маргунов, 2018). Тобто, у підлітків із збереженим розумовим розвитком формується адекватна система ставлення до себе та зовнішнього світу. Для підлітків з порушеннями розумового розвитку є характерною неадекватність самооцінки, що спостерігається майже у 75% підлітків, лише 11% із них мають самокритичну оцінку, але виключно ситуативного, а не постійного характеру (Маргунов, 2018). У свою чергу неадекватність самооцінки відіграє важливу роль у формуванні самоідентифікації підлітка, впливаючи на стан сформованості низки сфер особистості, зокрема на емоційно-вольову сферу.

Д. Пагава у своїх дослідженнях встановив, що система самоідентифікації формується та розвивається лише в процесах спілкування, що забезпечує певні форми активності та розвитку особистості на різних вікових етапах. Для підліткового віку характерні певні загальні «моделі поведінки», реакції під час спілкування. До них належать: реакція емансипації (боротьба за свою особисту незалежність); реакція групування з однолітками; реакція захоплення (хобі-реакція). Для підлітків з порушеннями розумового розвитку притаманною є реакція групування з однолітками, проте ці групи характеризуються нестійкістю. Яскраво вираженою у підлітків зазначеної категорії є також реакція емансипації (індивідуалістична позиція, усамітнення або протиставлення себе іншим – «я не такий, як усі», небажання спілкуватися з однолітками, вчинення несподіваних дій, привертання уваги різними можливими дитячими витівками, потяг до старших дітей або дорослого оточення) та реакція ідолу (вибір взірця, переважно старшої особи, бажання спілкуватися саме з нею, наслідувати у всьому тощо) (Пагава, 2017).

Т. Кириченко виділила провідні механізми процесу самоідентифікації в підлітковому віці: рівень домагань, ціннісні орієнтації, локус контроль, мотивація схвалення, потреба в досягненні успіху. Вчений наголошує, що всі виділені механізми перебувають у постійній взаємодії та взаємозв'язку. «Психологічні механізми складають інтегративну сукупність психічних властивостей індивіда, що визначають рух до регуляції його дій, вчинків, поведінки та групуються на зразках, еталонах, цінностях індивідуального та суспільного характеру» (Кириченко, 2015).

Згідно з соціально-когнітивною теорією П. Фелса,

специфіка самоідентифікації особистості характеризується через визначення трьох компонентів: самоспостереження, самооцінка та самозвіт. Вчений визначає «ментальний» та «емоційний» самоконтроль як когнітивний засіб самоідентифікації особистості. Самооцінка є основним фактором самоідентифікації. Остання ж взаємообумовлюється двома сферами – внутрішньою (розуміння власних емоцій, почуттів переживань, вмінням їх вербалізувати) та зовнішньою (вплив оточення, стимул підкріплення, стимуляція на основі вмотивування) та проявляється як ретельно запланована взаємодія самосвідомості та саморефлексії (Fels, 2017).

Д. Пагава розглядає самоідентифікацію особистості з порушеннями розумового розвитку через взаємодію «соціум – особистість» і через зворотний зв'язок «особистість – соціум». Кожна особистість, як зазначає вчений, повинна вміти передбачати характер реакції на свої дії, вчинки з боку суспільства (Пагава, 2017). Д. Рокман у своїх роботах розглядає емоційну самоідентифікацію в системі розумових дій, спрямованих на активізацію емоційних процесів або на їх гальмування та стабілізацію. Виходячи з цього, вчений припускає, що у підлітків з порушеннями розумового розвитку формування емоційної самоідентифікації характеризується низкою проблем: по-перше, складність контролю емоційних реакцій негативного спектра (гнів, роздратування, обурення, страх), по-друге, складність регуляції емоційних станів (депресії, апатії) (Rokman, 2013).

У ході дослідження самоідентифікація підлітків з порушеннями розумового розвитку вона була розглянута через виокремлення основних механізмів, що базуються на таких структурних компонентах, як самооцінка (результат мисленневих операцій, в якому постійно присутній емоційний компонент як суб'єктивне переживання); самоопис та «образ-Я» (результат самопізнання); соціально-психологічну адаптацію (виконує функцію посередника між самосвідомістю особистості й її соціальним оточенням в процесі регуляції поведінки) та емоційний інтелект (вміння диференціювати, розпізнавати, вербалізувати та контролювати емоційні стани, визначати ситуацію та свої емоційні переживання в ній).

Зосередження дослідження на емоційному інтелекті, як провідного компоненту самоідентифікації полягає у його трьох основних функціях для формування самоідентифікації. По-перше, у вміннях адекватно відображати та моделювати наявну ситуацію у свідомості, на рівні емоційної сфери; по-друге, перетворювати власну внутрішню та зовнішню емоційну активність відповідно до ситуації; по-третє, можливість виходити за межі наявної ситуації та пізнавати себе.

Емоційний інтелект є важливим регулятором поведінки особистості, це оцінка особистістю себе, своїх можливостей, рис, місця серед інших людей, як вже зазначалось, елемент самовизначення. Від сформованості емоційного інтелекту залежать взаємини підлітка з оточуючими, критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Емоційний інтелект – це набір когнітивних схем, які узагальнюють попередній досвід особистості та структурують нову інформацію відносно власного «Я». Підліток оцінює себе двома шляхами: по-перше, шляхом співставлення рівня своїх домагань (чим вищий

рівень домагань, тим важче їх задовольнити) з об'єктивними результатами своєї діяльності; по-друге, шляхом порівняння себе з іншими однолітками, через емоційні відгуки від цього порівняння. Підлітки з порушеннями розумового розвитку переважно формують власну самоідентифікацію, шляхом співставлення себе з однолітками, формуючи високий рівень домагань, через переживання спектру, переважно, негативних самоописів та емоцій. Самооцінка підлітків з порушеннями розумового розвитку часто є неадекватно заниженою і це, в свою чергу, вимагає додаткових психологічних впливів, що дозволить підлітку правильно формувати самоідентифікацію підлітка, його «образ-Я», співвідносити свої сили з завданнями різної складності, вимогами оточення, емоційно та адекватно реагувати на життєві ситуації.

О. Соколова зазначає, що у підлітків з порушеннями розумового розвитку самоідентифікація формується під впливом тих ідентифікаторів, визначень, оцінок, суджень, які дають інші люди. Вона реалізується в якісному співставленні реального «Я» (яким підліток бачить сам себе) з ідеальним «Я» (яким підліток бажає себе бачити) і є значно порушеною. У підлітків із збереженим розумовим розвитком такий дисбаланс між двома елементами «Я» стимулює розвиток особистості, підліток прагне досягти рівня оцінки, що її дають зовні (Соколова, 2018). Високий ступінь розбіжностей між двома «Я» в підлітків з порушеннями розумового розвитку поглиблює дисгармонійний розвиток такого підлітка, впливаючи на стан сформованості емоційної сфери та соціальної адаптації.

Г. Борщевська зазначає, що процес становлення самоідентифікації та «Я-концепції» підлітка з порушеннями розумового розвитку характеризується загальмованістю, часто не відбувається адекватного позитивного становлення. «Я-концепції» та процес самоідентифікації підлітків з порушеннями розумового розвитку має ряд характерних особливостей: високий рівень очікування, що коливається в межах від негативного («всі погані – я поганий») до нейтрального («мені все одно»); в «Я-ідеальному» та «Я-антиідеальному» розмиті образи позитивного та негативного лідера, але у той же час підлітки більш чітко уявляють ті риси, які б вони хотіли мати, але при цьому не називають жодної характеристики, що була б негативною. Характерним для підлітків з порушеннями розумового розвитку є бажання належати до певної групи; наявність потреби сприйняття «образу-Я» (підліток прагне бути сприйнятим не дивлячись на свою незграбність, грубість, млявість або агресивність) (Борщевська, 2017).

#### Мета та завдання

Метою статті є виявлення та експериментальна перевірка стану сформованості самоідентифікації у підлітків з порушеннями розумового розвитку та вплив на її формування емоційного інтелекту. Мета забезпечувалась поетапним вирішенням наступних завдань:

- констатувати стан сформованості ідентифікації власного «Я», шляхом виявлення компонентів, показників та рівнів сформованості самоідентифікації;
- визначити основні чинники становлення самоідентифікації у підлітків з порушеннями розумового розвитку;
- визначити умови та способи впливу емоційного інтелекту на самоідентифікацію особистості підлітків з

порушеннями розумового розвитку.

#### Методи дослідження

Для розв'язання окреслених завдань і забезпечення достовірності положень та висновків нами було використано загальнонаукові та специфічні методи дослідження. Серед них: *теоретичні*: дедуктивний та індуктивний. *Емпіричні*: методи психодіагностики, що дали можливість визначити показники, рівні самоідентифікації.

Психологічна діагностика стану сформованості самоідентифікації у підлітків з порушеннями розумового розвитку здійснена за допомогою методики «Проективний апперцептивний тест (РАТ)», методики «Хто я?» (за М. Куном), бесіди, спостереження.

Дослідженням було охоплено 100 підлітків з порушеннями розумового розвитку та 120 учень зі збереженим інтелектом (учні 5-9 класів). Психодіагностика проводилась відповідно до інструкцій, із дотриманням необхідних вимог та використання інструментарію у спеці-

альній загальноосвітній школі-інтернат №17 м. Києва, спеціальній загальноосвітній школі-інтернат №12 м. Києва, загальноосвітній школі №149 м. Києва, загальноосвітній школі №64 м. Києва.

#### Результати

За результатами проективної методики «Проективний апперцептивний тест (РАТ)» встановлено такі якісні показники самоідентифікації особистості, як послідовність суджень, планування, наявність або відсутність невротизації і патологічних проявів, рівень соціальної адаптованості.

75% продіагностованих підлітків із порушеннями розумового розвитку ідентифікують себе з героями на зображенні, які підкорюються і виконують все, що говорять більш сильні ровесники («агресори»), і характеризують себе з позиції «жертви». Такий результат може вказувати на невротичні або патологічні прояви особистості (рис. 1.).

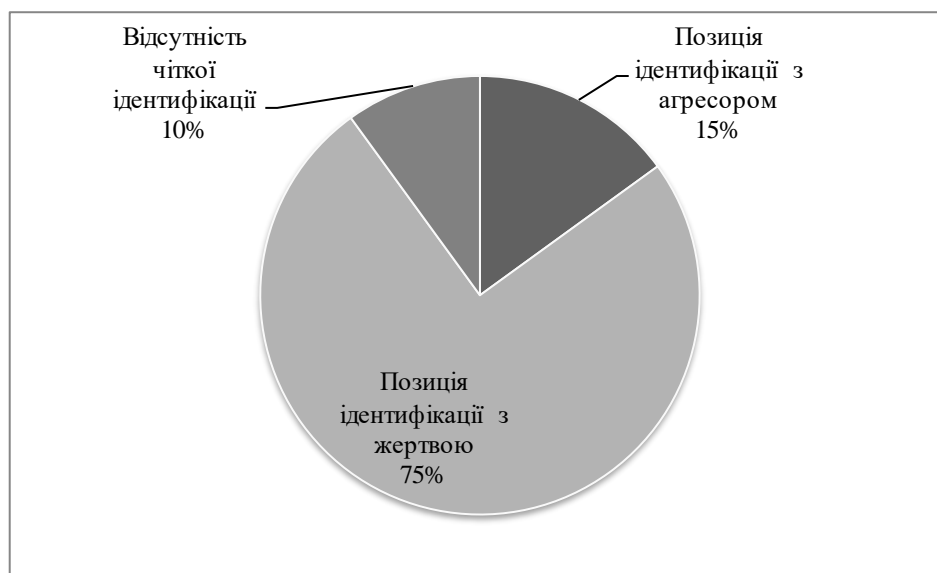


Рис. 1. Порівняльний аналіз позицій самоідентифікації підлітків з порушеннями розумового розвитку (у %)

У 15% досліджуваних підлітків встановлено позицію самоідентифікації з героєм-агресором. 10% підлітків із порушеннями розумового розвитку займають позицію проти всіх – відсутня чітка самоідентифікація. Так, під час діагностики за методикою РАТ такі підлітки не обирають ні фігуру, що підкорюється, ні владну фігуру, зазначаючи, що вони не ідентифікують себе з запропонованим зображенням. Таким підліткам бракує уваги з боку оточуючих, вони прагнуть до прийняття однолітками та старшими. Отримані результати можуть вказувати на невротизацію підлітка, вони мають труднощі із соціальною адаптацією, вираженням та проявом емоцій, мають низький рівень сформованості емоційного інтелекту. Можна припустити, що за наявності акцентуацій у таких підлітків імовірно патологічні прояви.

При спостереженні за підлітками у процесі діагностики виявлено, що переважна більшість підлітків із порушеннями розумового розвитку сприймають себе ображеними, неприйнятими, мають нестійкі та категоричні відносини з найближчим оточенням (друзями, коханими

людьми, рідними), почувають себе жертвами, вербалізують переважно негативний спектр емоцій та переживань. Свій стан описують як «покинутий». У ході бесіди підлітки часто згадували ситуації, в яких їм щось обіцяли, вони довірялися, а їх зраджували. Вони зазначають, що почувають себе покинутими, не сприйнятими, висміяними, не довіряють нікому, а в таких чи ідентичних ситуаціях поведуть себе більш агресивно, ніж звичайно. Не дивлячись на те, що підлітки часто відзначають це і почувають себе самотніми, вони не прагнуть будувати довготривалі відносини, не докладають зусиль для збереження та подальшої побудови стосунків з оточуючими.

З метою порівняльного аналізу, було проведено діагностику підлітків зі збереженим розумовим розвитком. За результатами діагностики такі підлітки демонстрували майже рівну представленість трьох позицій. Позиція «агресора» характеризує 35% підлітків, позиція «жертви» констатована у 30% та «відсутність чіткої самоідентифікації» встановлено у 35% (рис. 2.16).

За результатами дослідження соціальної адаптації у

підлітків порушеннями розумового розвитку встановлено недостатній рівень соціальної адаптації (70%). Продіагностовані підлітки характеризуються імпульсивністю, мають підвищену чутливість до образ, невротизацію. Достатній рівень адаптації встановлено лише у 13% підлітків з порушеннями розумового розвитку. Недостатній рівень

адаптації характеризується емоційною нестабільністю, образливістю, швидкою зміною настроїв, недостатнім рівнем сформованості управління власними емоціями та переживаннями, як наслідок – низьким рівнем сформованості емоційного інтелекту.

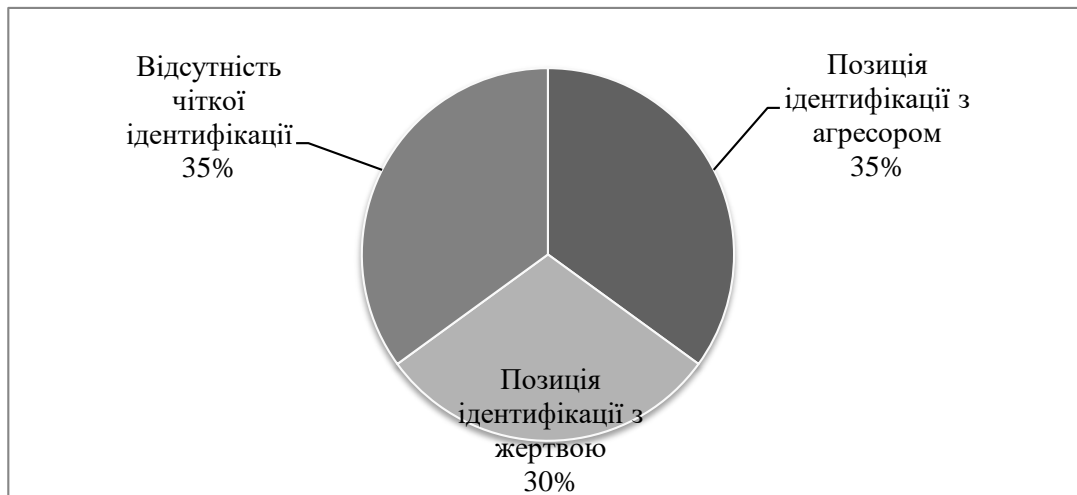


Рис. 2. Порівняльний аналіз позицій самоідентифікації підлітків зі збереженням розумовим розвитком (у %)

Підлітки, що характеризуються соціальною дезадаптацією проявляють її через низьку здатність до встановлення тривалих соціальних контактів, уникання спілкування, особливо соціально напружених чи конфліктних ситуацій. Підлітки з низьким рівнем адаптації схильні до провокування конфліктів без вагомих для цього причин.

У підлітків зі збереженням розумовим розвитком встановлено високий рівень соціальної адаптації – 52%. Також варто зауважити, що 38% підлітків цієї категорії характеризуються недостатнім рівнем соціальної адаптації. Можна припустити, що низький показник соціальної адаптації пов'язаний із особливостями підліткового віку та становленням особистості.

Методика М. Куна «Хто я?» має на меті встановити рівень самоідентифікації підлітка. Підліткам ставиться лише одне запитання, на яке вони мають написати різні відповіді, які є для них на даному етапі значимі, важливі, актуальні чи просто активуються в процесі виконання. Виконання триває 12 хвилин, після чого відбувається інтерпретація за сферами написаних означень, за емоційним забарвленням, за кількістю вказаних означень себе та ін. Варто відмітити, що за 12 хвилин підлітки з розумо-

вою відсталістю максимально могли зазначити 5-7 означень-відповідей. Завдання викликало великі складнощі, оскільки можна було спостерігати розгубленість, вони не знали, як відповісти, що відповідати, як себе ідентифікувати. Після першої відповіді наступала велика пауза, у деяких вона тривала близько п'яти хвилин і вони могли дописати ще одне означення, інші ж зупинились на одній відповіді.

В ході дослідження самоідентифікації підлітків з порушеннями розумового розвитку методикою «Хто я?» (за М. Куном) було встановлено несформовану здатність до самоідентифікації. За результатами, досліджувані підлітки могли зазначити не більше 5 відповідей – означень самоопису (табл. 1). Завдання викликало великі труднощі, підлітки з порушеннями розумового розвитку не знали як відповісти, як себе ідентифікувати. Середня кількість написаних відповідей варіювалась від 2 до 3. У підлітків зі збереженням інтелектом кількість відповідей знаходилась в діапазоні від 1 до 14. Згідно з методикою, такий результат вважається високим рівнем. Низький рівень констатується за умови написання 1 – 3 самоописів.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз результатів самоопису підлітками порушеннями розумового розвитку (за методикою «Хто Я?» М. Куна)

Клас	Середня кількість відповідей
5	1–1,5 (з підказкою)
6	1–1,5 (дві з підказкою)
7	2
8	2,5–3
9	3

Так, у підлітків з порушеннями розумового розвитку констатовано низький рівень самоідентифікації. У 14% досліджуваних встановлено середній рівень самоідентифікації (5 самоописів) (рис. 3). У підлітків зі збереженим розумовим розвитком самоідентифікація характеризується високим (77%), середнім (21%) та низьким рівнями (2%).

Низький рівень здатності до самоідентифікації детермінується такими особистісними властивостями підлітка, як замкнутість, тривожність, невпевненість у собі, не-

достатність самоконтролю, невміння контролювати напружені емоційні стани, низьким рівнем саморегуляції (зокрема емоційно-вольової саморегуляції).

За результатами аналізу відповідей, які давали підлітки з порушеннями розумового розвитку, було встановлено, що досліджувані часто зазначали, що вони не знають ким вони є. Ідентифікували себе, виходячи з фізичного, соціального та рефлексивного «Я», не використовуючи інші категорії.

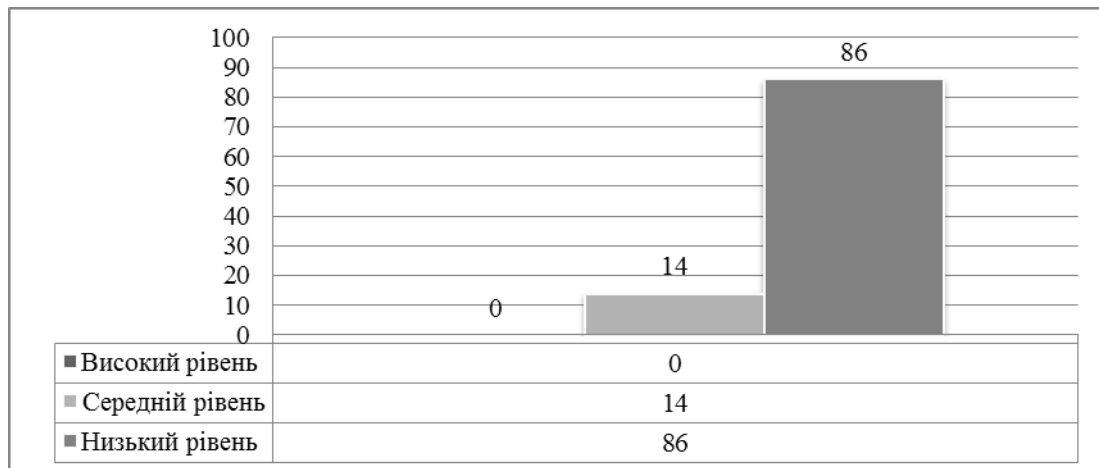


Рис. 3. Порівняльний аналіз рівнів здатності підлітків з порушеннями розумового розвитку до самоідентифікації (у %)

Характерним є самоопис, що починався з написання власного імені, прізвища та по батькові або просто свого ім'я чи імені та прізвища. Також деякі з підлітків зазначали місце навчання (не описуючи себе як учня чи ученицю, просто писали номер класу – 8-Б, 5-А). Хлопці як додатковий самоопис зазначали улюблене заняття, наприклад, «футболіст», «боксер», дівчата використовували опис власної зовнішності: «не гарна», «дурна», «весела» тощо. Варто підкреслити, що у підлітків порушеннями розумового розвитку здебільшого переважали негативні прикметники-означення.

Аналізуючи психосемантичне наповнення відповідей досліджуваних підлітків, нами було встановлено переважання в самоописі іменників, нечасте використання прикметників і досить невелику кількість дієслів. Так, переважання в самоописах іменників вказує на потребу підлітка в увазі, безпеці, захисті. Недостатність прикметників свідчить про низький рівень самоідентифікації. Відсутність дієслів у самоописах вказує на недостатній рівень упевненості у собі, недооцінку своєї соціальної ефективності, низький рівень оцінки себе як суспільно значущого об'єкта.

Аналіз проводився також за двома самостійними показниками:

- проблемна ідентичність (я ніщо, не знаю – хто я, не можу відповісти на це питання);
- ситуативний стан – пережитий стан в даний момент (голодний, нервую, втомився, закоханий, засмучений).

Після аналізу результатів було виявлено, що у від-

повідях підлітків з порушеннями розумового розвитку найбільш часто зустрічались два останніх зазначених показника, що вказують на проблему самоідентичності та негативні переживання. Найбільш часто підлітки перед написанням відповідей зазначали, що вони не знають ким вони є. Після роздумів ідентифікували себе, виходячи з фізичного, соціального та рефлексивного «Я», не використовуючи інші категорії.

#### Обговорення

Теоретико-методологічний аналіз проблеми самоідентифікації дав можливість виявити достатньо широкий спектр позицій учених у дослідженнях цього феномену, який не позбавлений суб'єктивності в його обґрунтуванні. Самоідентифікація визначалась як психічний процес, спрямований на моделювання внутрішнього світу переживань підлітка (що характеризується динамічністю, процесуальністю і фазовістю); як психічна реакція у відповідь на стимул соціуму; як відношення «особистість-суспільство»; як властивість або здатність особистості, яка розкривається в умінні визначати себе, диференціювати свої почуття, емоційні стани, співвідносити себе у соціумі, давати опосередкований емоційний відгук, що включає рефлексію внутрішніх станів, думок і почуттів. В ході досліджень ми дійшли висновку, що самоідентифікація – це єдність соціальних та психологічних проявів особистості; взаємозв'язок мотиваційної та регулятивної сфер; система, що здатна до самовдосконалення; специфічна особливість емоційно-вольової сфери особистості підлітка; елемент морального розвитку та рефлексії; системно-організований процес внутрішньої психічної акти-

вності особистості.

За результатами теоретичного аналізу та психодіагностики встановлено, що самоідентифікація у підлітків з порушеннями розумового розвитку формується як під впливом загальних особливостей їхньої психічної діяльності, так і під впливом специфічних особливостей, що визначаються: слабкістю та невірноваженістю нервових процесів; порушенням пластичності та рухливості нервової системи; специфікою функціонування пізнавальних процесів; особливостями емоційно-вольової сфери; специфікою формування видів діяльності; специфікою формування «Я-концепції», соціальним оточенням та найближчим колом спілкування підлітка тощо.

Основними проявами впливу емоційного інтелекту на формування самоідентифікації підлітків з порушеннями розумового розвитку є емоційна нестабільність, лабільність, несамостійність, легкість навіювання (сугестивність), часті стани неспокою, стурбованості, тривожності, особистісна незрілість в цілому, легкість у зміні настрою, вподобань, самовизначення, самоопису тощо. Характерною ознакою є також низька самооцінка, невпевненість у собі. Часто такі підлітки не мають виражених емоційних прихильностей до когось-небудь із однолітків, не виокремлюють друзів, міжособистісні стосунки нестійкі, бачення свого «Я» серед однолітків – нестійке. Низький рівень сформованості емоційного інтелекту також може призводити до складних емоційних реакцій, афективних спалахів, що призводить до деформації образу «Я», зміни та нестійкості самооцінки.

### Висновки

Підсумовуючи отримані результати, варто відмітити, що переважна більшість підлітків з порушеннями розумового розвитку має неадекватний рівень самооцінки, що позначається на стані самоідентифікації. Оскільки, як зазначалось, стан сформованості самоідентифікації знаходиться в прямій залежності від рівня самооцінки підлітка. За результатами дослідження констатовано: що

– переважна більшість підлітків із порушеннями розумового розвитку сприймають себе ображеними, не-

прийнятими, мають нестійкі та категоричні відносини з найближчим оточенням (друзями, коханими людьми, рідними), почувають себе жертвами, вербалізують переважно негативний спектр емоцій та переживань;

– недостатній рівень соціальної адаптації;

– більшість продіагностованих підлітків характеризуються імпульсивністю, мають підвищену чутливість до образ, невротизацію;

– переважна кількість продіагностованих підлітків характеризується емоційною нестабільністю, образливістю, швидкою зміною настроїв, недостатнім рівнем сформованості управління власними емоціями та переживаннями, як наслідок – низьким рівнем сформованості емоційного інтелекту;

– низький рівень здатності до самоідентифікації, що обумовлено такими особистісними властивостями підлітка, як замкнутість, тривожність, невпевненість у собі, недостатність самоконтролю, невміння контролювати напружені емоційні стани, низьким рівнем саморегуляції (зокрема емоційно-вольової саморегуляції).

Вчасна психодіагностика та психокорекція самооцінки, емоційної сфери, зокрема емоційного інтелекту у підлітків з порушеннями розумового розвитку частково допоможе формувати і впливати на стан самоідентифікації, шляхом апелювання особистості дитини до свого «Я», розвиваючи при цьому саморефлексію та початковий рівень самоконтролю. Подальші дослідження самоідентифікації, самооцінки та емоційного інтелекту підлітків з порушеннями розумового розвитку дасть змогу для розроблення комплексної програми психологічної корекції афективної структури таких підлітків з метою формування гармонійного розвитку та адаптації до соціуму. Подібні розробки сприяють гармонізації соціальної ситуації розвитку підлітка з порушеннями розумового розвитку як забезпечення зовнішніх передумов формування «Я-концепції». Дослідження сформованості самоідентифікації також виступає підґрунтям для розроблення комплексного ефективного психологічного супроводу підлітків з порушеннями розумового розвитку.

### Література

1. Борщевська Г. Воля та емоції у підлітків з порушеннями психофізичного розвитку: теоретико-методологічний аспект. Харків: Вид-во Інституту технологій та виробництва, 2017. 179 с.
2. Кириченко Т. Самосвідомість підлітка з ментальними порушеннями. Харків: ПромТТТ, 2015. 189 с.
3. Кузьмицька М. Феноменологія самостановлення у підлітковому віці. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 220 с.
4. Маргунов Д. Самооцінка у підлітковому віці. Львів: Книго Друк, 2018. 191 с.
5. Пагава Д. Емоції та почуття підліткового віку за умов психофізіологічних порушень. Харків: Київські читання, 2017. 202 с.
6. Соколова О. Пубертат у нормі та патології: емпіричні дослідження. Київ: ВВ Смарт, 2018. 132 с.
7. Чебикін О. Я. Емоційний інтелект, його пізнавально-мисленнєві ознаки та функції. *Наука і освіта*. 2020. №1. С. 19-28.

8. Lind A. Adolescent psychology: helping parents. New York: ETN, 2018. 286 p.

9. Fels P. Self-esteem of children with mental disorders. London, 2017. 205

10. Rokman D. Self-awareness of adolescents with disabilities. Toronto, 2013. 119 p.

### References

1. Borshchevska, H. (2017). *Volia ta emotsii u pidlitkiv z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku: teoretyko-metodolohichniy aspekt* [Volition and emotions in adolescents with mental and physical disabilities: theoretical and methodological aspect]. Kharkiv: Publishing House of Institute of Production Management and Technology [in Ukrainian].
2. Kyrychenko, T. (2015). *Samosvidomist pidlitka z mentalnymy porushenniamy* [Self-awareness of a teenager with mental disorders]. Kharkiv: PromTST [in Ukrainian].
3. Kuzmytska, M. (2013). *Fenomenolohiia samostanovlennia u pidlitkovomu vitsi* [Phenomenology of self-

formation in adolescence]. Kyiv: Publishing House of NPU named after M. P. Drahomanov [in Ukrainian].

4. Marhunov, D. (2018). *Samoostinka u pidlitkovomu vitsi [Self-esteem in adolescence]*. Lviv: Knyho Druk [in Ukrainian].

5. Pahava, D. (2017). *Emotsii ta pochuttia pidlitkovoho viku za umov psykhofiziologichnykh porushen [Emotions and feelings of adolescence in terms of psychophysiological disorders]*. Kharkiv: Kyivski chytannia [in Ukrainian].

6. Sokolova, O. (2018). *Pubertat u normi ta patologii: empirychni doslidzhennia [Puberty in normal and pathology: empirical studies]*. Kyiv: VV Smart [in Ukrainian].

7. Chebykin, O. Ya. (2020). Emotsiyni intelekt, yogo piznavalno-myslennevi oznaky ta funktsii [Emotional intelligence, its cognitive and mental features and functions]. *Nauka i osvita – Science and Education, 1*, 19-28 [in English].

8. Lind, A. (2018). *Adolescent psychology: helping parents*. New York: ETN [in English].

9. Fels, P. (2017). *Self-esteem of children with mental disorders*. London [in English].

10. Rokman, D. (2013). *Self-awareness of adolescents with disabilities*. Toronto [in English].

**Olga Vovchenko,**

*PhD (Candidate of Psychological Sciences), doctoral student,  
Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology,  
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,  
9, Berlin M. Str., Kyiv, Ukraine*

#### **THE INFLUENCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THE PROCESSES OF SELF-IDENTIFICATION OF ADOLESCENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES**

The relevance of the study is due to two aspects: first, the complexity of adolescence, psychological problems faced by adolescents, their parents, educators and teachers; secondly, the lack of research not only the peculiarities of self-identification of adolescents with intellectual disabilities, but also the interaction of emotional intelligence on the formation of self-esteem, Self-concept and self-identification in general. Because self-identification and emotional intelligence require the adolescent's personality to actively participate in its formation and formation. These are two constructs in the structure of personality, which are based on reflection, self-regulation, self-awareness and further determine the vector of life of the adolescent, his/her place in social life. The aim of the article is to identify and experimentally test the state of formation of self-identification in adolescents with intellectual disabilities and the impact on its formation of emotional intelligence. The study used theoretical (deductive, inductive) and empirical (methods of psychodiagnostics) methods. Psychological diagnosis of the state of formation of self-identification in adolescents with intellectual disabilities was carried out using the method of «Hand-drawn apperceptive test (PAT)», the method of «Who am I?» (by M. Kuhn), conversations, observations. The result of the study was a statement of the fact that the vast majority of adolescents with intellectual disabilities have a low level of self-identification, only a small percentage of the studied adolescents have an average level. Such results are due to such personal characteristics of the adolescent as asociality, anxiety, diffidence, lack of self-control, inability to control stress-filled emotional states, low level of self-regulation (including emotional and volitional self-regulation), low level of emotional intelligence formation.

**Keywords:** adolescence, intellectual disabilities, self-identification, self-esteem, Self-concept, emotional intelligence.

*Подано до редакції 27.05.2020*